

УДК 911.3

ГЕОДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Кушнір Наталія

Науковий керівник: канд. геогр. наук, доцент Маслова Н. М.

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира

Винниченка, м. Кропивницький, Україна

В статті представлено результати дослідження геодемографічних процесів в Україні в період 1991-2020 р. На основі статистичних матеріалів та графічних зображень проаналізовано динаміку абсолютних та відносних показників народжуваності, смертності та природного приросту населення за досліджуваний період. Висвітлено основні демографічні тенденції в Україні. Розкрито та проілюстровано на власноруч створених автором картографічних зображеннях територіальні відмінності в загальних коефіцієнтах народжуваності, смертності та природного приросту населення.

Ключові слова: відтворення населення, геодемографічні процеси, геодемографічна ситуація, народжуваність, смертність, природний приріст, демографічна політика тощо.

Geodemographic processes in Ukraine

N. Kushnir

Scientific supervisor: candidate of geographical sciences, docent, senior lecturer

Maslova N. M.

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytsky, Ukraine

The article presents the results of the study of geodemographic processes in Ukraine in the period 1991-2020. On the basis of statistical materials and graphic images, the dynamics of absolute and relative rates of birth, death and natural population growth during the period under study are analyzed. The main demographic trends in Ukraine are highlighted. Territorial differences in the general coefficients of birth, death and natural population growth are revealed and illustrated on the cartographic images created by the author himself.

Key words: reproduction of the population, geodemographic processes, geodemographic situation, birth rate, mortality, natural increase, demographic policy, etc.

Постановка проблеми. Демографічна проблема є однією з глобальних проблем людства, що загрожує перенаселенням, нестачею ресурсів та продовольства, голодом та посиленням екологічних проблем, пов'язаних зі зростанням антропогенного навантаження на довкілля. Демографічна комісія при ООН постійно відстежує демоситуацію в різних регіонах світу та складає коротко- та довготривалі прогнози демографічного розвитку. У світі нині триває потужний демографічний вибух. За даними ООН, 15 листопада 2022 р.

чисельність населення світу досягла позначки у 8 млрд осіб. Але, головним чином, демографічний вибух зумовлений інтенсивним зростанням населення в країнах Азії та Африки, меншою мірою – у країнах Латинської Америки. В Європі ж поглиблюється демографічна криза, а в більшості країн регіону спостерігається депопуляція. Не виключенням є і Україна, яка належить до країн з найвищими темпами скорочення населення.

Таким чином, *актуальність дослідження геодемографічних процесів* в Україні визначається тривалою демографічною кризою, що охопила всі регіони України з початку 1990-х років і триває донині. Це зумовлено тривалим депопуляційним режимом відтворення населення, його інтенсивним старінням, особливо в сільській місцевості, а останнім часом і міграційним відтоком. Демографічний чинник є визначальним в процесі забезпечення сталого розвитку держави. Наукові дослідження, у т.ч. й географічні, мають стати підґрунтям зваженої демографічної та соціальної політики в Україні.

Аналіз досліджень і публікацій. Геодемографічними дослідженнями в Україні в різні часи займалися О. Г. Топчієв [1], В. Яворська [2,3], К. Ю. Сегіда [4], М. І. Фащевський [5], І. В. Гукалова [6], Хомра О. У. [7] та ін. На сьогодні геодемографія сформувалася як нова міждисциплінарна предметна галузь, розроблені її методологічні основи, методика досліджень [1,2,3,5,6]. Проводилися і регіональні геодемографічні дослідження [3,4,8,9].

Мета статті – висвітлення результатів дослідження динаміки та територіальної організації геодемографічних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу (результатів) дослідження. За даними Державної служби статистики України, у 1992 р. в країні проживало 51,7 млн. осіб, а у 1993 р. було зафіксовано найбільшу чисельність населення – 52,2 млн осіб. Вже з 1994 р. і донині щорічно фіксується скорочення чисельності населення. Станом на 1 січня 2021 р. кількість населення в Україні складала 41,4 млн. осіб (без урахування населення тимчасово окупованих територій АР Крим та Донбасу). Таким чином, за 28 років Україна втратила близько 10,8 млн осіб або 20,7% населення. Звичайно, частина цих втрат зумовлена міграціями,

частина пояснюється відсутністю даних про людність на тимчасово окупованих територіях. Але визначальним фактором зменшення населення є природне скорочення, яке фіксується в країні з кінця 1980-х років. До 1993 р. природне скорочення населення ще перекривалося міграційним приростом, але з 1994 р. і сальдо міграцій набуло від'ємних значень, що запустило процес депопуляції та потужну демографічну кризу.

Головною причиною демографічної кризи в Україні є падіння народжуваності, що розпочалося з 1990-х рр. Тоді відмінності між показниками народжуваності у містах і селах України дістали зворотню спрямованість. До цього часу більша народжуваність у містах була зумовлена швидкими темпами урбанізації, молодшою віковою структурою населення внаслідок масової міграції до них молоді із сільської місцевості. Але вже після 1990 р. спостерігається різке зменшення народжуваності у містах, що пояснюється різким сповільненням темпів урбанізації і навіть проявами деурбанізації. Із сіл і з міст відбувається відтік людей молодого і середнього віку, здатних до відтворення, за межі держави, тому показники народжуваності низькі [10].

Народжуваність в країні і надалі продовжує знижуватись і вже опустилась нижче від рівня, достатнього для заміщення поколінь. Для високорозвинених країн світу характерна аналогічна тенденція, але вона супроводжується високою тривалістю життя, зменшенням смертності, внаслідок цього в них демографічна ситуація не є такою несприятливою [10].

Порівняно з першими роками незалежності рівень народжуваності в Україні знизився у два рази. У 1992 р. в країні народилися 596,8 тис. малюків, а в 2020 р. – 293,4 тис. Перший період спаду народжуваності зафіксований у 1999-2001 рр. Якщо в 1998 р. народжуваність складала 419,2 тис. дітей, то у 1999 р. – 389,2 тис., у 2000 р. – 385,1 тис., у 2001 р. – 376,5 тисяч. У 2008-2009 рр. спостергіався своєрідний пік народжуваності: на світ з'явилися 510,6 тис. і 512,5 тисяч дітей. Ще один пік був у 2012 р., коли народилися 520,7 тис. дітей. З 2014 р. показник народжуваності в Україні почав знижуватися і у 2020 р. – досягнув позначки 293,4 тис. дітей (рис. 1.).

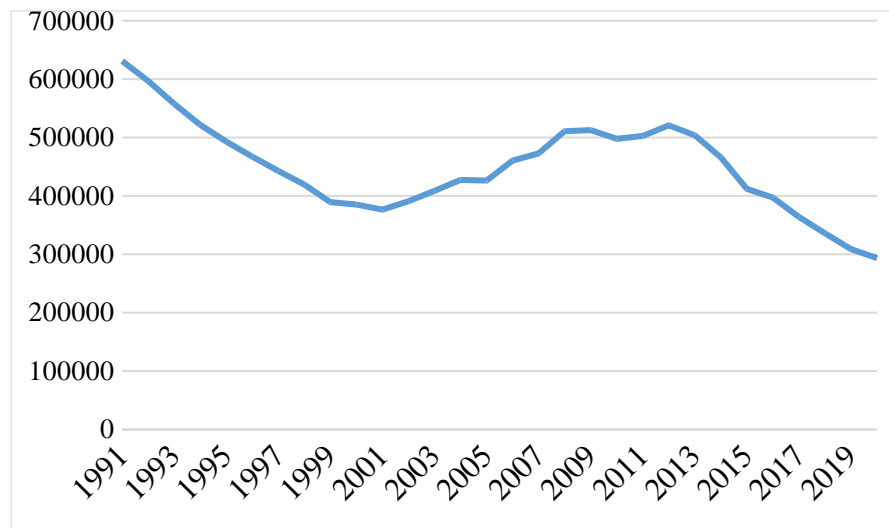

Рис. 1. Кількість народжених в Україні, 1991-2020 рр.

Найбільший коефіцієнт народжуваності зафіксовано у 1991 р. – 12,1 ‰. Вже починаючи із 1992 р. і до 2000 р. цей показник знижувався, а у 2001 р. набув найнижчої позначки – 7,7 ‰. Далі спостерігалось незначне зростання коефіцієнта народжуваності до 2013 р., але з 2014 р. він знов поступово знижувався і у 2020 р. досягнув позначки 7,8‰ (майже як у 2001 р.).

Станом на 1 січня 2020 р. народжуваність в Україні становила 293 тис. 457 осіб або 7,8‰. Найвищі коефіцієнти народжуваності спостерігалася на заході країни в Закарпатській (10,8 ‰), Рівненській (10,6 ‰), Волинській (10,1 ‰), Чернівецькій (9 ‰) областях і в м. Київ (10,3 ‰). Дещо нижчою була народжуваність в Івано-Франківській (8,6 ‰), Київській (8 ‰), Львівській (8,4 ‰), Одеській (8,7 ‰) областях. Низькі коефіцієнти народжуваності спостерігалися у Житомирській (7,6 ‰), Хмельницькій (7,8 ‰), Херсонській (7,5 ‰), Вінницькій (7,5 ‰) областях. Але найнижчі темпи народжуваності зафіксовано в центральних і південних областях, а також у Чернігівській (6‰), Сумській (5,7 ‰) областях (рис. 2.) [11].

Сумарний коефіцієнт народжуваності до 1993 р. був понад 2 дитини у розрахунку на 1 жінку репродуктивного віку. Далі відбулося його різке зниження і у 2005 р. він становив 1,4. З 2006 р. до 2014 р. сумарний коефіцієнт народжуваності зріс до 1,8. Але вже з 2015 р. до 2020 р. він впав до 1,3. Отже, народжуваність в країні не забезпечує навіть простого відтворення поколінь.

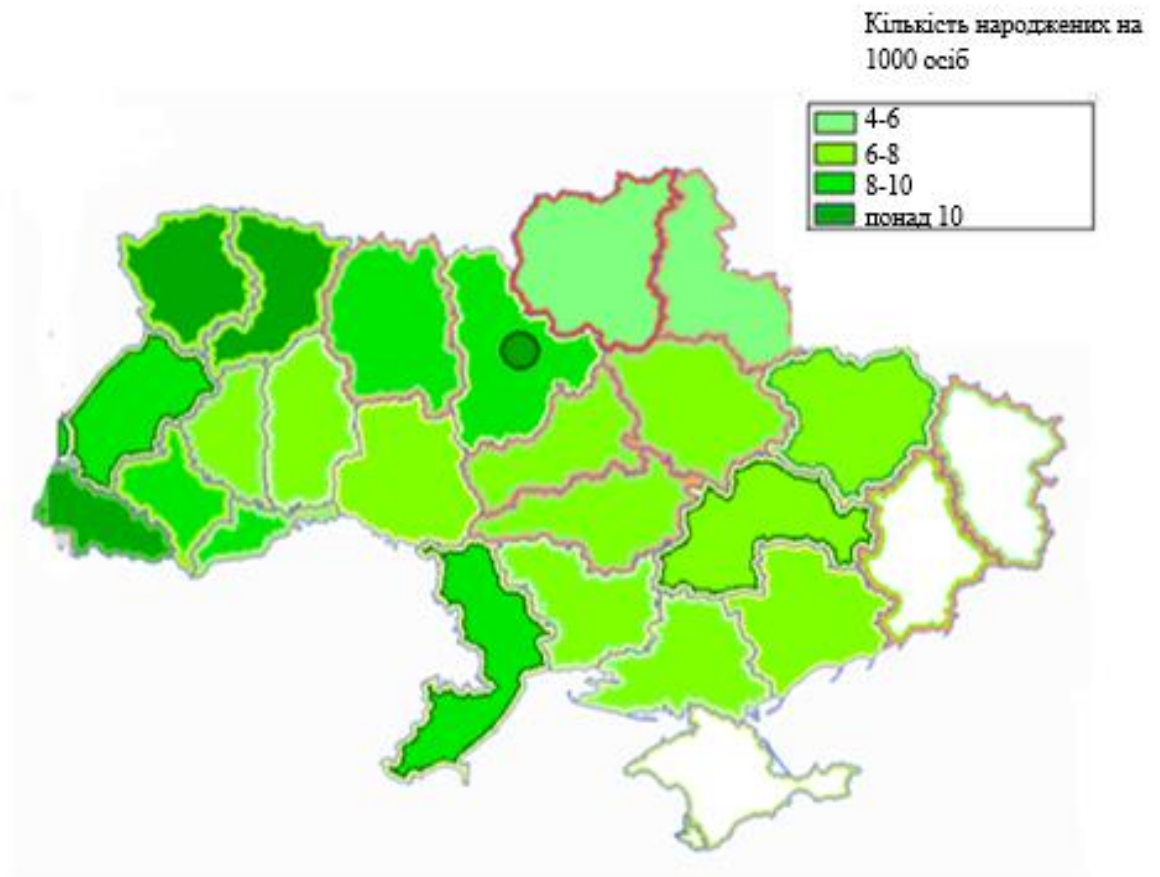

Рис. 2. Коефіцієнт народжуваності в Україні, 2020 р.

Вищий сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні притаманний сільській місцевості. В той час як у міських поселеннях навіть у 1991 р. на 1 жінку репродуктивного віку припадало лише 1,5 дитини, а у 2001 р. цей показник сягнув найнижчої позначки – 0,9. Потім відбувалося поступове збільшення коефіцієнту фертильності, але з 2016 р. він знов знижується і у 2020 р. становив 1,1.

Початок 1990-х рр. ознаменувався стрімким зростанням смертності. У 1991 р. абсолютний показник смертності становив 669 тис. осіб, а з 1992 р. він починає зростати і у 1995 р. сягнув позначки майже 792 тис. осіб. Далі можна помітити зниження смертності до 2000 р. Але з 2002 р. знов відбувається поступове підвищення смертності в країні до 2009 р., коли вона сягнула майже 706 тис. померлих. Починаючи з 2010 р. смертність поступово знижувалась до 2019 р. і становила 581 тис. особи. А в 2020 р. знов відбулося помітне підвищення смертності до 616 тис. осіб. Ймовірно, це відбулося через пандемію Ковід-19

(рис. 3.). Таким чином, показники смертності в Україні є критичними і несуть певні ризики.

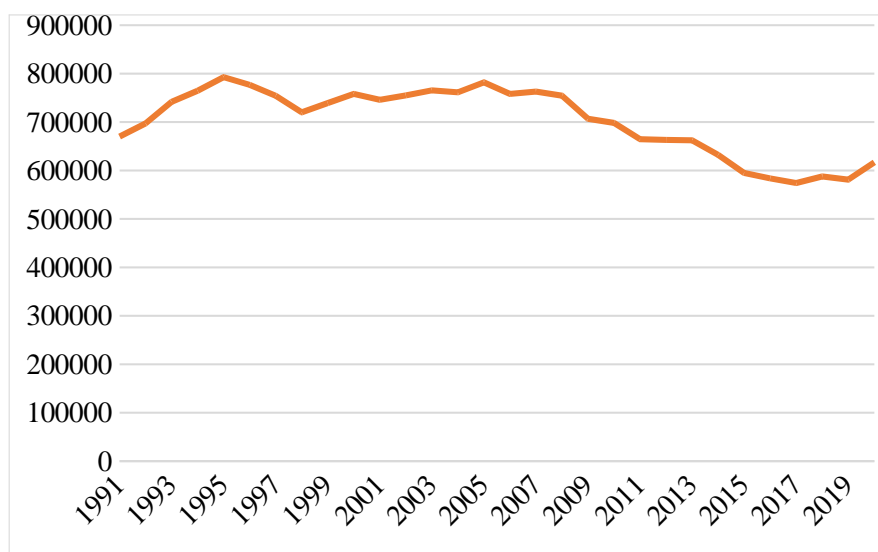

Рис. 3. Кількість померлих в Україні, 1991-2020 рр.

У 1991 р. в Україні коефіцієнт смертності сягав 13 ‰. Вже з 1992 р. він поступово починає підвищуватися. І найбільший коефіцієнт смертності спостерігався у 2005 р. – 16,6 ‰. І потім можна бачити, що він поступово знижувався аж до 2019 р. і сягнув позначки 14,7 ‰. Але у 2020 р. коефіцієнт зріс до 15,9 ‰ (рис. 6.).

У 2020 р. загальна кількість померлих в Україні становила 616 835 осіб, а коефіцієнт смертності – 15,9 ‰. В структурі причин смертності першу позицію посідали хвороби системи кровообігу, другу – новоутворення, третю – зовнішні причини смерті, а далі йшли хвороби органів травлення, хвороби органів дихання, ендокринні хвороби та COVID-19 [11].

Найбільша смертність спостерігалася в Чернігівській (19,8 ‰), Черкаській (17,5 ‰), Сумській (17,9 ‰), Полтавській (17,8 ‰), Кіровоградській (17,9 ‰) та в Запорізькій (17,5 ‰) областях. Далі можна спостерігати вже трохи нижчі показники в Харківській (16,7 ‰), Херсонській та Хмельницькій (16,7 ‰) областях. Значно нижчі показники були зосереджені на заході країни, переважно у Волинській (14 ‰), Івано-Франківській (14,1 ‰), Львівській (14,5 ‰) та в

Одеській (14,7 ‰) областях. А найнижчі показники смертності спостерігалися в Закарпатській (13,4 ‰), Рівненській (13,5 ‰) областях та в м. Києві (12,2 ‰) (рис. 4.).

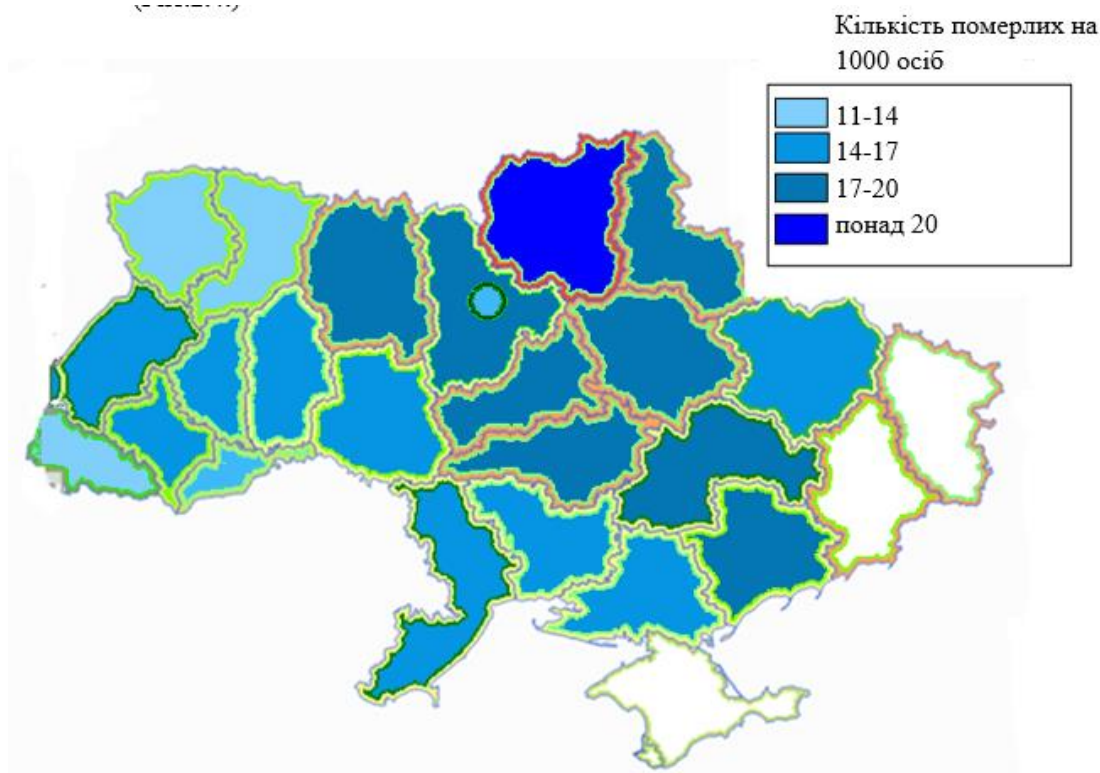

Рис. 4. Коефіцієнт смертності в Україні, 2020 р.

Депопуляційний характер геодемографічних процесів в Україні, в першу чергу, зумовлений від'ємним природним приростом населення, що спостерігається в країні з кінця 1980-х рр. За показниками природного приросту населення Україна займає останнє місце в Європі, поряд з нею Латвія, Литва, Чехія та Італія [10].

З 1991 р., коли природний приріст населення становив -39 тис. осіб, цей показник з кожним роком набував все більш від'ємних значень. У 2000 р. зафіксовано максимальний від'ємний природний приріст – -372 тис. осіб. З 2001 р. до 2011 р. відбувалося уповільнення темпів природного скорочення населення і у 2011 р. природні втрати населення в країні склали 161 тис. осіб. Але починаючи з 2013 р. з кожним роком природний приріст знов ставав більш від'ємним. У 2019 р. він становив -272 тис. осіб, а у 2020 р. – 323 тис. осіб (рис. 5.).

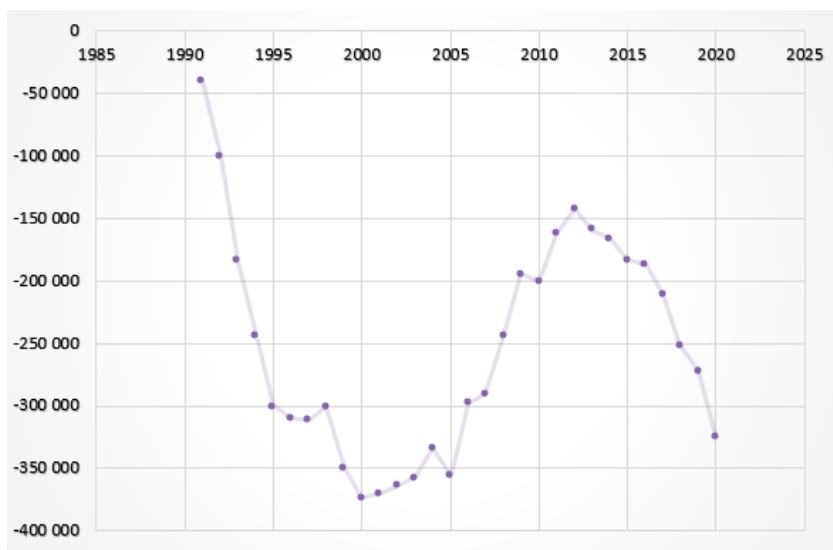

Рис. 5. Природний приріст населення в Україні, 1991-2020 рр.

За досліджуваний період найменш від'ємний коефіцієнт природного приросту були зафіксовано у 1991 р. (-0,8 ‰). А з 1992 р. до 2005 р. він досягнув позначки -7,6 ‰. З 2006 р. він поступово ставав менш від'ємним і у 2014 р. склав -3,9 ‰. З 2015 р. в країні знов коефіцієнт природного приросту набуває все більш від'ємних значень. У 2019 р. він становив -6,6 ‰, а у 2020 р. сягнув позначки -8,1 ‰.

У 2020 р. природний приріст населення в Україні складав -323 378 осіб, а коефіцієнт природного приросту - 8,1‰.[3]. Інакше кажучи, в країні відбувалося природне скорочення населення. Найбільш від'ємний природний приріст спостерігався у Черкаській (-11,4 ‰), Сумській (-12,2 ‰), Полтавській (-11,5 ‰), Кіровоградській (-11,4 ‰) та в Запорізькій (-11,2 ‰). Дещо нижчі темпи природного скорочення населення були у Дніпропетровській (-10,8 ‰), Житомирській (-10 ‰) та в Харківській (-10,4 ‰) областях. Відносно низькі показники природного скорочення спостерігалися на півдні країни, переважно в Миколаївській (-9 ‰) та в Херсонській (-9,2 ‰) областях, а також у Київській (-9,6 ‰) та Хмельницькій (-8,9 ‰) областях. А найменш від'ємні значення природного приросту спостерігалися переважно в групі західних областей країни, а також в Одеській (-6‰) області та в м. Києві (-1,9 ‰) (рис. 7.).

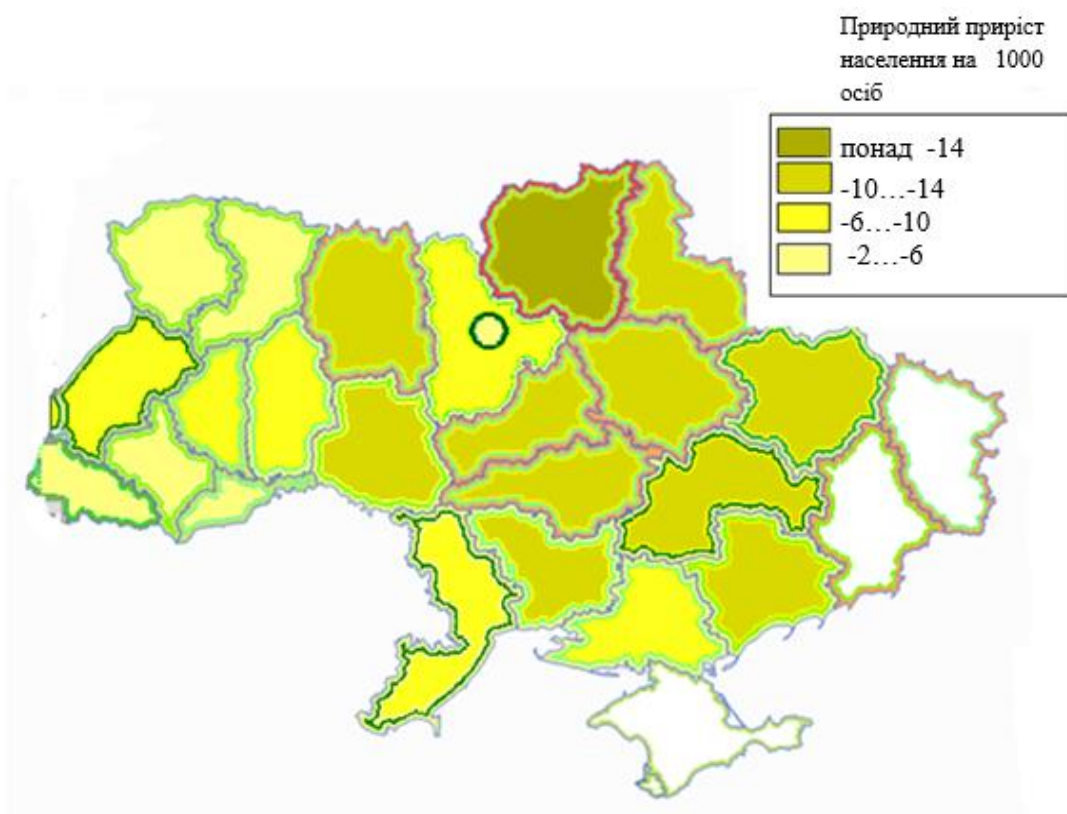

Рис. 7. Коефіцієнт природного приросту населення в Україні, 2020 р.

Висновки та перспективи подальших пошуків. Отже, геодемографічна ситуація в Україні у 2020 р. характеризувалась від'ємним природним приростом в цілому по країні та у більшості її регіонах, що зумовлено переважанням показників смертності над народжуваністю. Найвищі темпи природного скорочення населення були характерні Чернігівській, Полтавській, Кіровоградській та Сумській областям. Значні темпи скорочення чисельності населення притаманні Дніпропетровській, Житомирській і Харківській областях. Таким чином, в країні зберігається депопуляційний характер демографічних процесів, що ускладнюється міграційним відтоком населення (особливо в сільській місцевості) та інтенсивним старінням населення.

Вирішити демографічну проблему можна лише за умови запровадження ефективної демографічної політики, спрямованої на зростання народжуваності, зниження рівня смертності та зменшення міграційного відтоку населення. Подальшого вивчення потребує проблема старіння населення в Україні.

Список використаної літератури

1. Топчієв О. Г. Геодемографічний процес : зміст і функції поняття // Український географічний журнал. 2000. № 2. С. 25-27.
2. Яворська В. Формування геодемографії як нової міждисциплінарної предметної області. Часопис соціально-економічної географії. Харків, 2014. Випуск 17(2). С. 41-46.
3. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні : монографія. Камянець-Подільський : Аксіома, 2013. 384 с.

4. Сегіда К.Ю., Карайченцева Г.А. Регіональні особливості відтворення населення України // Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції (м. Луцьк, 9–10 квітня 2020 р.) / за ред. Ю.М. Барського, С.О. Пугача. Луцьк, 2020. С. 72-76.
5. Фащевський М. І., Немченко М. П. Пріоритетний напрям дослідження географії населення в сучасний період // Український географічний журнал. 2001. № 3. С. 91-97.
6. Гукалова, І. В., Молікевич Р. С. Історичні аспекти розвитку геодемографії та інтеграції в медико-географічні дослідження // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки. 2014. № 1. С. 36-44.
7. Хомра О.У. Демографічна криза в Україні: теоретичні постулати і реалії // Розбудова держави, 1999. № 6. С. 76-84.
8. Маслова Н. М. Регіональні особливості геодемографічних процесів на Кіровоградщині // Географія в інформаційному суспільстві. Зб. наук. праць. Київ : ВГЛ Обрії, 2008. Т. 2. С. 87–89.
9. Маслова Н. М. Суспільно-географічний вимір демографічних процесів в Кіровоградській області // Культура народів Причорномор'я. 2007. № 104. С. 76–81.
10. Бабенко В. Демографічна ситуація в Україні та її вплив на формування мовної політики в державі // Актуал. пробл. держ. управління. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 1 (35). 2009. С. 3141.
11. Населення України. Статистичний щорічник // Державна служба статистики України. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/>